

MODERNÍ DĚJINY

Vladimír
Nálevka

horké krize
studené války

Wyšehrad

Vladimír Nálevka

horké krize

studené války

VYŠEHRA D

Copyright © Vladimír Nálezka, 2010

ISBN 978-80-7429-011-4

OBSAH

Úvod	9
Svět po druhé světové válce	11
Sovětsko-turecká krize	17
Íránská krize	23
Sovětsko-jugoslávský spor	29
Občanská válka v Řecku	33
První berlínská krize	36
Formování atlantické koalice	43
Vojensko-politická struktura NATO	46
Korejská válka	49
Guatemalská krize	62
Integrace Spolkové republiky Německo do Severoatlantické smlouvy	66
První krize ve východním bloku	71
Suezská krize	89
Krize v Tchaj-wanském průlivu	94
Druhá berlínská krize	99
Karibská krize	110
Strategie pružné reakce	122
Konžská krize	124
Šestidenní válka	129
Mezinárodní souvislosti Pražského jara	139

Druhá indočínská válka	144
Kubánci v Africe	151
Zápas o rozmístění raket v Evropě	156
Afghánská krize	160
Pád berlínské zdi	171
Sjednocení Německa	177
NATO po skončení studené války	181
Epilog	185
Bibliografie	189
Rejstřík	191

Dějiny studené války prošly v druhé polovině 20. století třemi interpretačními stádii. V čase zvýšeného napětí v mezinárodních vztazích, kdy pouze jaderný pat zabránil ozbrojené konfrontaci mezi Západem a Východem, se v severoamerické historiografii prosadili tzv. tradicionalisté, kteří veškerou odpovědnost za vznik studené války přisoudili agresivní politice Sovětského svazu, přičemž jejím charakteristickým rysem byl střet komunistické totality se zásadami liberální demokracie a svobody jednotlivce. Mezi čelné představitele tradicionalistické školy náleželi především Herbert Feis (*From Trust to Terror*, 1970), Hans J. Morgenthau (*In Defense of National Interest. A Critical Examination of American Foreign Policy*, 1951) a Norman Graebner (*Cold War Diplomacy: American Foreign Policy, 1945–1950*, 1962). Společným jmenovatelem tradicionalistické interpretace studené války bylo zdůraznění idealistického charakteru severoamerické zahraniční politiky a na druhé straně zdůraznění neochoty Sovětského svazu respektovat mezinárodní závazky a demokratické instituce.

Naproti tomu tzv. revizionisté, kteří se částečně prosadili v 60. letech minulého století, odmítli jednostranné hodnocení vzniku studené války a vedle Sovětského svazu zdůraznili i podíl Spojených států. Kriticky hodnotili především Trumanovu administrativu za její rozchod s předchozí Rooseveltovou koncepcí spolupráce se Sovětským svazem a do jisté míry i za její „malou“ vstřícnost vůči údajně oprávněným imperiálním zájmům Ruska. Revizionistickou školu reprezentovali především William A. Williams (*The Tragedy of American Diplomacy*, 1959), Gar Alperovitz (*Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam, the Use of the Atomic Bomb, and the American Confrontation with Soviet Power*, 1965) a W. Lafeber (*America, Russia and the Cold War, 1945–1971*, 1972).

V současné době se prosadila tzv. postrevizionistická historiografie, která v 90. letech 20. století začala pracovat i se zpřístupněnými prameny jak ze Spojených států, tak ze Sovětského svazu. Vůdčími osobnostmi tohoto odborného proudu, který se snaží o syntézu obou předchozích škol, jsou John Lewis Gaddis (*The Cold War*, 2005, č. 2006), a Vojtěch Mastný (*The Cold War and Societal Insecurity. The Stalin Years*, 1996, č. 2001). K postrevizionistům lze přiřadit i soudobé ruské historiky, především V. Zuboka a C. Plešakova (*Inside Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, 1996). Z českých odborníků lze mezi postrevizionisty zařadit Karla Durmana (*Popely ještě žhavé... I. Válka a nukleární mír*, 2004, II. *Konce dobrodružství*, 2009) a Petra Luňáka (*Západ. Spojené státy a západní Evropa ve studené válce*, 1997).

Předkládaná monografie sleduje pouze vybrané kapitoly z dějin studené války, a to její horké krize, kdy svět stanul na prahu skutečné katastrofy. Studená válka byla sice dominantní, ale nikoli jedinou charakteristikou zkoumaného času. Do tehdejšího dění výrazně zasáhly emancipační procesy v koloniích a závislých státech, postupující globalizace hospodářských systémů, rozvoj vědy a techniky, společenské a kulturní proměny. V trvalém stínu jaderného armagedonu prožívali lidé své každodenní radosti a starosti, vytvářeli nové hodnoty, usilovali o naplnění svých skromných i velkých ideálů. V euforii civilizačního pokroku však často zapomínali, že i přírodní zdroje mají svoje meze a nejsou nevyčerpatelné. Ekologické krize výrazně poznamenaly především poslední třetinu minulého věku. A většina těchto problémů nezmižela s koncem studené války a po pádu berlínské zdi nenastal konec dějin.

Svět po druhé světové válce

Porážka mocností Osy uvolnila soudržnost antifašistické koalice a dříve potlačované rozpory získaly charakter otevřených konfliktů. Předně se prosadily dvě supervelmoci – Spojené státy a Sovětský svaz, které zásadním způsobem ovlivňovaly poválečné dění. Původní představa severoamerického prezidenta F. D. Roosevelta o společné odpovědnosti vítězné aliance vůči těžce vybojovanému míru se střetla s geopolitickou konstantou bipolárního světa a zájmových sfér. Anglosaské mocnosti se znepokojením sledovaly teritoriální expanzi Sovětského svazu a jeho úsilí o výlučnou kontrolu východní Evropy. Původním Stalinovým válečným cílem – přirozeně vedle obrany a uchování územní integrity země – bylo uznání nové západní hranice z let 1939–1940 a posléze usiloval o vytvoření nárazníkového pásma loajálních států na této linii. Nebylo náhodné, že první větší třecí plochy mezi spojenci se objevily v Polsku, Bulharsku a Rumunsku. Moskva se také obávala jaderné převahy Američanů, přičemž si uvědomovala rozpor mezi svými ambicemi a reálnými možnostmi válkou zničené země. J. V. Stalin založil svou ofenzivní strategii na několika – jak se později ukázalo – mylných předpokladech: především spoléhal na oživení amerického izolacionismu s následným nezájmem Washingtonu o poválečnou Evropu; dále se domníval, že Velká Británie bude respektovat dohodu z října 1944 o rozdělení sfér vlivu v jihovýchodní části starého kontinentu, a konečně v oblasti ekonomiky evidentně podcenil změny, které v průběhu války kvalitativně proměnily kapitalistický hospodářský systém. V této souvislosti také předpokládal, že obě západní mocnosti budou i nadále souhlasit s jeho dominantní pozicí ve střední a východní Evropě. Rooseveltova administrativa po konferenci v Teheránu na sklonku roku 1943 skutečně akceptovala protektorskou roli Sovětského svazu v tomto teritoriu, které z hlediska národní bezpečnosti nebylo na předních místech aktuální rizikové škály Washingtonu.

Prezident Spojených států
Harry Truman:
„Přestal jsem se mazlit se Sověty.“

Prezident Harry Truman – na rozdíl od svého předchůdce – si byl ovšem dobře vědom nebezpečí sovětského mocenského tlaku, ale ani on neměl zpočátku politickou vůli a zájem se ve východoevropském prostoru výrazně angažovat. Následné poznání Spojených států, že Moskva kategoricky trvá na principu monopolního ovládnutí celé této oblasti a že je připravena riskovat i politickou roztržku, nesporně přispělo k rychlé korozi válečného svazku. Obdobný efekt měly i tenze v německé a polské otázce. Vzestupná křivka krizových situací v dalších neuralgických bodech světové politiky posléze vedla ke vzniku a rozšíření studené války. Truman již počátkem roku 1946 zpochybnil výsledky konference v Postupimi; v Řecku se schylovalo k občanské válce, pokračoval sovětský spor s Tureckem o kontrolu úžin; kulminovala iránská krize, v níž Moskva koketovala s ideou separace ropného severu monarchie, a řada asijských zemí stanula na prahu emancipačního zápasu. Stalinův projev z 9. února 1946, v němž ostře napadl Spojené státy a Velkou Británii, signalizoval návrat k mentalitě obklíčené pevnosti se syndromem stálého protivníka. Nesmělé náznaky politické-

Britský konzervativní politik
Winston Churchill:
**„Od Štětína na Baltu po Terst
na Jadranu byla přes kontinent
spuštěna železná opona.“**

ho a kulturního liberalismu v závěrečné fázi války byly záhy odplaveny novou vlnou represí. Čistky zasáhly jak vojenskou elitu, tak stranickou nomenklaturu.

V této politické situaci silně zapůsobilo vystoupení Winstona Churchilla v severoamerickém Fultonu dne 5. března 1946. V „brilantní kaskádě slov“ obvinil Sovětský svaz z totalitních praktik a z vměšování do vnitřních záležitostí států střední a jihovýchodní Evropy. Pronesl mj. i onu klasickou metaforu o železné oponě, „spuštěné napříč kontinentem“, a vyzval obě anglosaské demokracie k vytvoření pevného svazku, schopného čelit sovětské hrozbě. Churchillův apel rezonoval v množství konkrétních akcí, např. ve stuttgartském projevu státního tajemníka J. Byrnese v září 1946, ale především bylo důležité, že zcela souzněl s názory, které se začaly prosazovat v severoamerickém prostředí. Ještě před Churchillovým projevem – 22. února 1946 – adresoval velvyslanec Spojených států v Moskvě George F. Kennan státnímu departamentu kritickou analýzu sovětské politiky. V obsáhlé depeši o 8000 slovech zdůraznil, že trvalým cílem světového komunistického hnutí je i nadále

konečná porážka kapitalistického systému. Spojené státy by proto neměly důvěřovat proklamované tezi o možnosti mírového soužití, neboť „Rusko zamýšlí zničit harmonii naší společnosti“. Dále upozornil nejen na význam „hlubokého a mohutného proudu ruského nacionalismu“, ale i na nesporně subverzivní vliv bolševické ideologie v hospodářsky a politicky labilních státech. Při globálním charakteru sovětské expanze může být jediným účinným prostředkem obrany energický protitlak, cílevědomě uplatňovaný v „celé řadě zeměpisných a politických bodů“. Ve Washingtonu byl pozorně studován i další Kennanův elaborát – „Spojené státy a Rusko“, v jehož závěru autor opakoval základní myšlenku „dlouhého telegramu“: „Hlavním posláním americké politiky vůči SSSR musí být dlouhodobé, trpělivé, ale tvrdé a rozhodné zadržování ruských expanzivních tendencí.“

V krystalicky čisté podobě byla Kennanova politická filozofie formulována ve známém článku „Příčiny sovětského chování“, který pod šifrou „X“ publikoval v létě 1947 prestižní časopis *Foreign Affairs*. Autor vyzval Spojené státy, aby „maximálně vystupňovaly zatížení, které bude znesnadňovat prosazování sovětské politiky; aby tak byl Kreml nucen k mnohem větší umírněnosti a opatrnosti, než projevuje v posledních letech. Jedině tak mohou být podpořeny tendence, které nakonec povedou buď ke zhroutilí, nebo k postupnému rozmělnění sovětské moci.“

Tyto Kennanovy úvahy se posléze staly východiskem při tvorbě nové strategické koncepce americké zahraniční politiky – doktríny zadržování komunismu. V konkrétní politické praxi byly Spojené státy konfrontovány s ideově-politickou výzvou Sovětského svazu. Stalin skutečně spoléhal na destruktivní sílu poválečné hospodářské krize, která měla podle jeho představ vytvořit vhodný prostor pro ofenzívu revoluční levice. Američané se v této souvislosti obávali sociálních a politických změn ve střední a jihovýchodní Evropě, v Asii a v neposlední řadě i v západní Evropě, kde prudce vzrostla intenzita třídních srážek. Průsečíkem oboustranného střetu zájmů se stalo Německo. Stalinovu záměru začlenit poraženou zemi jako celek do sovětské zájmové sféry čelila Trumanova vláda zásadní proměnou své dosavadní okupační politiky. Předně ustoupila od rigorózní koncepce rozkazu náčelníků štábu „JCS 1067“, který zakazoval jakoukoli formu spolupráce s německým obyvatelstvem. Dalším opatřením byla nabídka na sloučení obou okupačních zón, kterou učinily Spojené státy Velké Británii. Stát-

ní tajemník Byrnes v již zmíněném projevu ve Stuttgartu – 6. září 1946 – podpořil ideu politické a hospodářské renesance Německa a zdůraznil i aktivní zájem Spojených států o dění v západní Evropě.

Sled událostí urychlila řecká a turecká krize. Velká Británie neunesla dvojnásobnou tíhu domácích hospodářských obtíží a mnohostranné mocenské angažovanosti a v zimě 1946–1947 zkolabovala. Ve dnech 20. až 22. února 1947 učinila britská labouristická vláda tři zásadní rozhodnutí – o přerušení vojenské a ekonomické pomoci legitimní řecké vládě v probíhající občanské válce, dále o předání odpovědnosti v Palestině do rukou OSN a posléze i o konečném odchodu z Indie.

Po britské nótě, ve které bylo stručně oznámeno, že k 31. březnu 1947 zastaví vláda Jeho Veličenstva hospodářskou a vojenskou pomoc Řecku i Turecku, jednala na sklonku února o vzniklé situaci špička státního departmentu. Celkový tón diskuse udal zástupce státního tajemníka Dean Acheson. S pomocí historické paralely punských válek mezi Římem a Kartágem definoval základní problém doby: „Spojené státy neohrožuje pouze dění v Řecku, ale především sovětský komunismus. Zvítězí-li komunisté v Řecku, v Turecku, či jinde ve Středomoří, padnou i ostatní vlády v západní Evropě.“ Na druhé poradě dne 10. března byli zastoupeni i vedoucí představitelé demokratické a republikánské strany. Výsledná dohoda zavázala vedení obou těchto politických seskupení podpořit v Kongresu Trumanovu žádost o poskytnutí pomoci Řecku a Turecku. Souběžně bylo rozhodnuto, že prezidentovo vystoupení bude mít obecný rozměr podpory všem svobodným vládám, které jsou ohroženy komunistickou agresí.

Po pečlivé stylistické přípravě se 12. března 1947 obrátil prezident Harry Truman na 80. Kongres USA s konkrétní představou americké role ve světovém dění. „Myslím, že Spojené státy jsou povinny podpořit svobodné národy odolávající pokusům ozbrojených menšin usilujících o jejich podrobení nebo tlakům přicházejících zvenčí. Myslím, že jsme povinni pomoci svobodným národům vytvářet svůj osud vlastníma rukama. Myslím, že naše pomoc musí spočívat především v ekonomické a finanční podpoře, která je nezbytná pro dosažení jejich hospodářské stability, a tudíž i vyrovnaného politického života.“ Poté prezident požádal Kongres o souhlas s poskytnutím finanční pomoci Řecku a Turecku. Zákonodárny sbor Trumanovu předlohu schválil a 22. května ji prezident signoval. V tomto momentu byla poprvé realizována nová politická koncepce Spojených států – Trumanova doktrína

na – jejíž obsahové jádro spočívalo na Kennanově tezi o zadržování komunismu. V plné míře se pak tato doktrína realizovala v tzv. Marshallově plánu hospodářské pomoci z června 1947. Obnovená stabilita evropské ekonomiky měla být bezpečnou hrází proti hladu, bídě, zoufalství a sociálnímu chaosu, které „učinily společnost zranitelnou a vhodnou pro zneužití jakýmkoli totalitním hnutím“.

Bez ohledu na sovětskou negaci Marshallova plánu se již 12. července 1947 sešla v Paříži konference 16 západoevropských států. Jejím výsledkem bylo ustavení „Výboru pro evropskou hospodářskou spolupráci“, který 21. září předložil Spojeným státům žádost o poskytnutí pomoci v celkové výši 29 miliard dolarů. (Později byla tato suma o necelých sedm miliard dolarů snížena.) Dne 2. dubna 1948 schválil americký Kongres připravený zákon o zahraniční pomoci, jehož působnost byla limitována 30. červnem 1952. S pomocí Marshallova plánu se Spojeným státům podařilo stabilizovat západní Evropu, iniciovat vojenské a hospodářské integrační procesy, zmírnit pocity obecného ohrožení a posléze i zadržet sovětskou ideologickou a mocenskou expanzi. Na druhé straně bylo však na téměř půlstoletí potvrzeno bipolární rozdělení starého kontinentu, neboť Američané fakticky přijali realitu sovětské geopolitické sféry ve východní Evropě.

Sovětsko-turecká krize

V meziválečných letech existovaly mezi Ankarou a Moskvou relativně přátelské vztahy. V roce 1925 byla v Oděse podepsána smlouva o neútočení, arbitráži a dobrém sousedství. Konference ve švýcarském Montreaux v červenci 1936 vypracovala a schválila nový status úžin, který garantoval bezpečnost Turecka a částečně i Sovětského svazu. Závěrečná Konvence, podepsaná 20. července 1936, potvrdila specifické postavení černomořských států a jejich právo – v čase míru – volného průjezdu úžinami pro jejich válečné lodě. Dále Konvence garantovala svobodu plavby v mírové i válečné době pro obchodní loďstvo a přenesla odpovědnost za obranu Bosporu a Dardanel na Turecko. První stíny se objevily v roce 1939, kdy vláda v Ankaře odmítla sovětskou iniciativu ohledně uzavření dohody o zákazu použití úžin nečernomořskými státy. Po vypuknutí válečného konfliktu Turecko sice vyhlásilo zásadu striktní neutrality, ale nedokázalo zabránit německým a italským válečným lodím v průniku do Černého moře. Churchillovy pokusy o získání aktivní turecké podpory ztroskotaly a teprve v závěru ozbrojeného konfliktu vyhlásila Ankara Třetí říši válku. Moskva využila této situace a vystoupila s požadavkem na změnu statutu úžin. Ostatně Molotov již při své návštěvě Berlína v listopadu 1940 naznačil sovětský zájem o získání vojensko-námořní báze na Bosporu. Také ve všech oficiálních dokumentech Kremlu o poválečném uspořádání – např. v Litvinovově memorandu Molotovovi z 15. ledna 1944 – se objevuje požadavek na vybudování válečné základny v úžinách či v jejich blízkosti. O této otázce diskutoval Stalin s Churchilllem 9. října 1944, kdy otevřel možnost případné revize Konvence z Montreaux, neboť „ta již neodpovídá současné mezinárodní situaci. Sovětský svaz je velmoc a nemůže být vystaven nejistotě ze strany Turecka, které může kdykoli uzavřít úžiny a ohrozit tak náš zahraniční obchod či obranu.“ Sir Winston, deprimován

Sovětský diktátor J. V. Stalin:
„A kolik divízi má papež?“

ztroskotáním svých snah o vytvoření balkánské fronty – právě v průběhu této jeho návštěvy Moskvy byla dohodnuta ona procentová dohoda o rozdělení odpovědnosti obou velmocí v jihovýchodní Evropě – posléze nezávazně souhlasil se změnou Konvence. Stalin se však vyhnul přímé odpovědi na premiérovu otázku ohledně charakteru požadovaných změn. Zdá se, že v tomto okamžiku sovětský vůdce pouze sondoval míru ochoty či připravenosti Velké Británie k případné revizi statutu úžin. Nakonec se obě strany dohodly na odložení diskutované problematiky na pozdější dobu.

Stalin kritizoval Turecko i v Jaltě a ve vztahu ke Konvenci otevřeně prohlásil, že „zastarala, neboť byla spojena s Ligou národů, která dnes již neexistuje“. V tomto duchu vypracoval blízkovýchodní odbor Lidového komisariátu zahraničí rozbor celé problematiky, datovaný 20. února 1945, který preferoval bilaterální jednání mezi Sovětským svazem a Tureckem s výslednou dohodou o úžinách a garancemi Velké Británie a Spojených států. Poté, co Turecko vstoupilo v únoru 1945 do války, Moskva se obávala změny kladného stanoviska Velké Británie k požado-

Turecký prezident İsmet İnönü:
**„Moskva zapaluje bengálský oheň od
jugoslávské hranice po Ázerbájdžán.“**

vané revizi Konvence z Montreaux. Proto také Molotov 19. března 1945 označil sovětsko-tureckou smlouvu z prosince 1925 za překonanou.

Autoritativní režim İsmeta İnönüho se pokusil o kompromis a nabídl Moskvě uzavření nové spojenecké dohody. V červnu 1945 jednal v Moskvě Molotov s tureckým vyslancem Sarperem a za základní podmínku jakékoli bilaterální smlouvy označil revizi Konvence z Montreaux ve smyslu zákazu průjezdu úžinami válečnými plavidly nečerno-mořských států a společné obrany Bosporu a Dardanel. Souběžně byly turecké straně tlumočeny územní nároky Arménské SSR a Gruzínské SSR v oblasti Karsu a Ardahanu. Po této striktní odpovědi Ankara svůj návrh stáhla a hledala záštitu v Londýně. Její tituláři na Blízkém východě varovali své britské kolegy, že „předání Turecka do rukou Ruska znamená rozšíření jeho vlivu až k Rudému moři a k Perskému zálivu“.

O Turecku diskutovala Velká trojka i v Postupimi. Ještě před oficiálním zahájením konference řekl A. Eden Molotovovi, že „Britové nikdy dříve neslyšeli o teritoriálních nárocích Sovětského svazu vůči Turecku, a že je oprávněn tlumočit turecký nesouhlas s těmito požadavky“.

O úžinách jednal Churchill soukromě se Stalinem. Při společném obědě 18. července sice vyjádřil pochopení pro sovětskou snahu o zabezpečení východu z „uzavřených moří“, tj. z Baltu a z Černého moře, ale na druhé straně vyjádřil znepokojení z případného narušení turecké nezávislosti. Stalin reagoval s tím, že požadavek revize režimu v úžinách a sovětské územní nároky jsou de facto důsledkem turecké iniciativy ohledně uzavření nové bilaterální smlouvy. Je patrné, že Stalin trval pouze na vybudování základny, kdežto ony územní pretenze byly pouze nástrojem tlaku a prostorem pro možný ústupový manévr. Molotov ostatně prohlásil, že Moskva je připravena uzavřít dohodu pouze o úžinách. Jinak v dokumentu, který byl předán britské a severoamerické delegaci 22. července 1945, Sověti potvrdili svůj zájem na vybudování válečných bází na Bosporu a v Thrákii. V této souvislosti Molotov argumentoval minulostí, kdy v 19. století režim v úžinách regulovalo pouze Turecko s carským Ruskem, a dále Suezem, kdy dozor nad kanálem je pouze v kompetenci Velké Británie a Egypta.

Západní spojenci oponovali a manévrovali, např. v sondážních hovorech naznačovali možnost souhlasu s teritoriálními nároky na Kars a Ardahan výměnou za stažení požadavku na vybudování základen a Velká Británie ve svém memorandu z 27. července souhlasila s novou textací Konvence z Montreaux. Stalin nabízený kompromis odmítl – problém úžin byl pro něho nejen otázkou bezpečnosti, ale i prestiže – a tak se konference v Postupimi rozešla, aniž by cokoliv v záležitosti Turecka rozhodla.

Na září 1945 byla do Londýna svolána první schůzka Rady ministrů zahraničních věcí. Britské autority se obávaly sovětských snah o penetraci do Středomoří. Výbor náčelníků štábů se rozhodně postavil proti možnému sovětskému zisku v Kyrenaice – Moskva se netajila zájmem o získání mandátu nad touto bývalou italskou kolonií – a Foreign Office v této souvislosti opět posuzoval, zda je nutná revize Konvence z Montreaux. Část britského politického establishmentu byla toho názoru, že bude výhodnější revidovat Konvenci, než dovolit Rusku získat kontrolu nad Tureckem a Řeckem. V memorandu osobního tajemníka britského ministra zahraničí P. Dicksona z 24. září 1945 se mj. konstatovalo: „Přístup do Středomoří a získání námořních základen v jeho akvatoriu je jedním z hlavních cílů Ruska na nadcházející schůzce Rady ministrů a reálnou výzvou Británii. I s rizikem roztržky s Rusy je nutné vystoupit proti jeho nárokům na kontrolu úžin a na Tripolsko.“